

знає і пам'ятає свій рід, материнську мову, цінує минуле і буде гідно творити майбутнє.

Перспективи подальших розвідок. Патріотичне виховання повинно гармонійно поєднуватися із залученням студентів до кращих досягнень світової цивілізації. Дана система повинна сприяти виробленню патріотичного мислення, прихильності до своєї національної спадщини і усвідомлення його ролі і місця в світовому духовному розвитку, також пошані і відвертості до всіх інших систем і традицій.

Література:

1. Арчажникова Л.Г. Теорія і методика виховання : Програма для вищих педагогічних учбових закладів / Л.Г. Арчажникова. – Ужгород, 1991. – 309 с.
2. Дмитрієва Л.Г. Методика виховання в школі / Л.Г. Дмитрієва, Н.М. Черноіваненко. – К., 2000. – 320 с.
3. Крип'якевич І. Історія української культури / І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1994.
4. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка / Н.Є. Мойсею. – 1999. – С. 263.
5. Павлюк С.П. Українське народознавство / Павлюк С.П., Горинь Т.Й., Кирчів Р.Ф. – Львів: Фенікс, 1994.
6. Панченко В.В. Виховання учнівської молоді на засадах народної педагогіки // Позакласний час / В.В. Панченко. – № 6. – 2008.
7. Смирнов С.Д. Педагогіка і психологія вищої освіти / С.Д. Смирнов. – К. : Альма-матер, 2004. – 271 с.

УДК 316.3:329"19"(477)

Левчук К.І.,

завідувач кафедри історії України
та філософії, професор, ВНАУ

ФОРМИ І МЕТОДИ ВПЛИВУ КПРС-КПУ НА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (1990-1991 рр.)

Постановка проблеми. Поява легальної демократичної опозиції, яка мала змогу популяризувати свої програми з трибуни Верховної Ради, ухвалення Декларації про державний суверенітет України, становлення багатопартійності, визнання на місцевому рівні національної символіки України засвідчило принципово нову суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні протягом 1990 року. Втрата КПРС-КПУ політичної ініціативи була викликана

не лише зростанням популярності серед громадян України лозунгів національно-демократичних сил. Статус правлячої партії, яка протягом десятиліть комуністичного режиму не мала політичних супротивників, сприяв атрофії політичної волі в умовах розвитку неформального руху та політичного плюралізму. Народний Рух України та новостворені політичні партії у своїй діяльності опиралися на безкорисливу підтримку мільйонів українців, які мали змогу реалізувати свої права та свободи шляхом об'єднання у неформальні, вільні від компартійного диктату організації. Бюрократична верхівка КПУ реагувала із запізненням на політтехнологічні знахідки опонентів. Керівництво КПУ прагнуло переламати несприятливий для себе вектор суспільно-політичного розвитку, віднайти нові методи співпраці з громадськими організаціями, протиставити неформальним структурам своїх союзників, за потреби – допомагати їх створенню.

Метою статті є дослідження впливу КПРС-КПУ на створення та діяльність громадських організацій протягом 1990-1991 років.

Аналіз основних досліджень. Проблемі виникнення та діяльності громадських об'єднань у добу перебудови приділено значну увагу у працях В. Литвина [1], О. Бойка [2], А. Русначенка [3], Я. Секо [4], В. Барана [5], О. Горбачової [6] та ін. Вони відзначалися високим ступенем узагальнення та розглядали діяльність громадських організацій часів перебудови через призму участі в національно-демократичному русі, приділяючи чільну увагу політичним неформальним об'єднанням. Однак, поза увагою дослідницького загалу залишились спроби керівництва КПРС-КПУ в умовах політичного плюралізму створити громадські об'єднання, які б перебували під впливом правлячої партії, та використати їх для протидії організаціям національно-демократичного спрямування.

Виклад матеріалу. У програмних принципах діяльності Компартії України, ухвалених на XVIII з'їзді КПУ у липні 1990 року, декларувалася необхідність у сприянні відродженню робітничого, селянського руху, підтримці громадської активності інтелігенції [7, с. 34].

Сталися певні зміни в апараті ЦК КПУ. Постановою Політбюро ЦК КПУ від 14 серпня 1990 року у структурі апарату ЦК був утворений відділ по зв'язках з радами, політичними та громадськими організаціями у складі 13 осіб. На вересневому (1990 р.) Пленумі ЦК КПУ утворено відповідну комісію. Для

поліпшення керівництва роботою комісії на квітневому 1991 р. Пленумі ЦК КПУ встановлено нову посаду секретаря ЦК, на яку обрано В. Лісовенка [8, арк. 14].

Компартійні комітети намагалися створити масову суспільно-політичну організацію, альтернативну Рухові. 27 листопада 1989 року на робітничих зборах представників трудових колективів Київського виробничого об'єднання „Київтрактородеталь” було запропоновано створити Спілку трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ). Звернення було підтримано колективами „УкрНДІкартоплезнавства”, колгоспів “Іскра” Черкаської області, „Правда” Чернігівської, радгоспу „Гоголівський” Київської областей. В інформації, яка надійшла до ЦК КПУ, відзначалося, що партком ВО „Київтрактородеталь” підтримує ініціативу і буде надавати необхідну допомогу у становленні цієї організації [9, арк. 70–71].

24 лютого 1990 року у Києві відбувся установчий з'їзд Спілки трудящих України. На з'їзді було представлено 850 делегатів із 22 областей республіки від понад 500 трудових колективів. До складу спілки на правах колективних членів увійшли народжені творчістю обкомів КПУ організації „Громадянський форум” (Київ), Львівська робітнича спілка „Братерство”, Народний рух Луганщини, Громадський рух Чернігівщини „Національна єдність” та інші. Відзначалося, що за перші місяці існування СТУ до її лав влилися понад два мільйони трудящих [7, с. 186]. У статуті, який був прийнятий на установчому з'їзді, зазначалося, що СТУ є масовою добровільною громадсько-політичною організацією, що об'єднує всіх, хто щиро зацікавлений у рішучому оновленні радянського суспільства. Основними цілями та завданнями СТУ було: об'єднання зусиль всіх трудящих для докорінного перетворення суспільства на базі демократичних, гуманних цінностей соціалізму; згуртування всіх націй та народностей республіки й країни на основі рівності їхніх прав та поваги інтересів, недопущення переваги однієї нації над іншою; зміцнення радянської федерації, суверенних прав Української РСР, усіх республік в єдиному оновленому союзі [7, с. 306]. Створена у „найкращих” традиціях масових радянських громадських організацій, СТУ залишилася на папері, про її практичну діяльність в 1990-1991 роках нічого не відомо.

Доклавши рук до створення “масової робітничої” організації, функціонери ЦК КПУ розпочинають боротьбу за збереження компартійного впливу на

селянство. Представників аграрного відділу ЦК КПУ було направлено у Львівську область для проведення зустрічей з членами КПРС, які 8 березня 1990 року опублікували звернення до селян, робітників та інтелігенції України про необхідність створення Української селянсько-демократичної партії. Під тиском гостей з Києва низка членів ініціативної групи заявили, що партію створювати передчасно, а інтереси сільських жителів може захищати громадська організація – Спілка селян. Більшість членів ініціативної групи на чолі з І. Юхновським висловилися за створення селянської партії. Підсумовуючи звіт про відрядження до Львова, Є. Чулаков, який очолював аграрний відділ ЦК КПУ, зазначив необхідність „на противагу Руху і селянсько-демократичній партії, представники яких проводять значну роботу на селі, в найближчі строки організувати Спілку селян України” [10, арк. 84–86].

8 червня 1990 року в газеті “Сільські вісті” було надруковано проект програми та статуту Селянської спілки України (ССУ). Головною метою ССУ було визначено сприяння пріоритетному розвитку сільськогосподарського виробництва і всього агропромислового комплексу, прийняття і втілення в життя законів, спрямованих на захист інтересів селянства, докорінне піднесення його добробуту, культурного і духовного рівня, активізацію політичної діяльності, розвиток сільськогосподарського виробництва та аграрної науки суверенної України у складі оновленої федерації [11].

Незважаючи на „гру на випередження” з боку КПУ, наступного дня у Києві було проведено установчий з’їзд Української селянсько-демократичної партії (УСДП). У його роботі взяли участь 99 осіб. Учасники з’їзду вимагали посилити соціальний захист селян, ліквідувати колгоспи, роздати землю у приватну власність селянам. Лунали заклики про необхідність економічної та політичної самостійності України, налагодження співробітництва з молодіжними організаціями „Сокіл” та „Пласт” [10, арк. 105]. Згідно з програмою, головною метою УСДП було визначено „побудову самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей та моралі, де не буде монополії однієї партії над іншими, де влада партій обмежуватиметься конституційним устроєм, рамками парламентаризму та впливом засобів масової інформації, вільних від цензурного нагляду з боку партійних та державних структур” [7, с. 269].

25–26 вересня 1990 року у Києві відбувся установчий з’їзд Селянської

спілки України. У роботі з'їзду взяли участь 562 делегати, які представляли обласні організації ССУ, створені протягом липня – вересня 1990 року. За інформацією організаційного комітету спілки, у виборах делегатів брали участь понад шість мільйонів трудівників села. Від Львівської та Івано-Франківської областей були присутні окремі делегати [12]. Розвиток політичної ситуації в Україні сприяв певним змінам в остаточному проекті програми та статуту. У програмі спілки зникли заклики до участі суверенної України у складі оновленої федерації, відсутні згадки про співпрацю з КПУ. Разом з тим, основні статутні завдання ССУ повторювали положення аграрної політики КПУ, що були сформульовані у Програмних принципах діяльності Компартії України, ухвалених у червні 1990 року. Вони полягали у вираженні та захисті інтересів трудівників всього агропромислового комплексу України, спрямуванні діяльності на реалізацію пріоритетності соціального розвитку села й агропромислового комплексу у народному господарстві України, сприянні підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва і забезпечення країни продовольством, на здійснення нової соціальної політики на селі, надання селянам права вибору форм власності і господарювання, забезпечення соціальної та правової захищеності [7, с. 280]. Головою спілки був обраний І. Мозговий.

Керівництво Компартії України було змушене реагувати на процеси, які відбувалися у національно-культурному середовищі республіки. Поява товариств, які співпрацювали із національно-демократичними силами, спонукала до пошуків союзників серед національно-культурних товариств російської меншини. В аналітичній записці „Про роботу з російськомовним населенням Української РСР” визнавалася участь ЦК КПУ в організації та проведенні 17 березня 1990 року в Києві установчої конференції українського республіканського товариства російської культури “Русь”. У роботі конференції взяли участь 180 осіб із 19 областей України. Основною метою та завданням товариства було визначено сприяння всебічному розвитку російської культури та мови; виховання національної гідності, історичної пам'яті, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини; пропаганда цінностей російської культури; виховання серед людей, особливо серед молоді, шанобливого ставлення до будь-якої культури; посилення об'єднавчих начал слов'янських культур; створення умов для задоволення

культурних запитів громадян УРСР, які вважають своєю рідною мовою російську; неприйняття всіх форм націоналізму та шовінізму; сприяння співіснуванню української та російської мов у різних сферах життя [13, арк. 9].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається консолідація організацій ветеранів афганської війни на загальноукраїнському рівні. Цьому сприяла низка чинників. Постановою з'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 року було не лише засуджено введення радянських військ в Афганістан, але й доручено Раді Міністрів СРСР розробити державну програму з вирішення житлово-побутових питань колишніх військовослужбовців та інших осіб, які входили до складу контингенту радянських військ в Афганістані, а також сімей загиблих воїнів [14, с. 514]. Справедливе використання пільг, громадський контроль за виконанням рішень державних органів щодо надання адресної допомоги постраждалим від війни могла забезпечити лише зацікавлена в цьому організація ветеранів Афганістану. Вагомим був незаперечний моральний авторитет „афганців”, які не лише з честю виконали присягу, але і після демобілізації проявили турботу про підлітків, часто самотужки готуючи їх психологічно та фізично до служби в армії в самодіяльних клубах. Певна частина „афганців” мали можливість проявити себе на комсомольській та партійній роботі, були обрані делегатами з'їзду народних депутатів СРСР (зокрема, С. Червонописький, який згодом очолив Українську спілку ветеранів Афганістану), що, на нашу думку, мало на меті не тільки показати турботу КПРС-КПУ про долю „афганців”, але й використати самодіяльний рух у якості політичного союзника, експлуатуючи ідею бойового братства представників різних народів СРСР, яке склалося в Афганістані.

25 червня 1990 року в Києві Республіканська рада воїнів запасу під патронатом ЦК ЛКСМУ провела установчу конференцію, на якій проголошено створення Спілки воїнів-інтернаціоналістів України [15, арк. 75].

24 червня 1991 року Кабінет Міністрів УРСР ухвалив постанову „Про сприяння діяльності Спілки воїнів-інтернаціоналістів України”, згідно з якою організація воїнів-інтернаціоналістів, її відділення та підприємства звільнялися від сплати податку на прибуток, державного мита та інших платежів до бюджету [16, арк. 40].

У грудні 1986 року на установчій конференції у Москві було прийнято статут Всесоюзної організації ветеранів війни, праці та Збройних сил.

Радянський комітет ветеранів війни, що діяв з 1956 року, та його секції на місцях не могли оперативного реагувати на весь комплекс соціальних та інших проблем ветеранів війни та праці. У січні-березні 1987 року були утворені ветеранські організації в усіх областях України. Головою організації ветеранів війни, праці та Збройних сил було обрано В. Клокова. У січні 1988 року ЦК КПРС доручив республіканським та обласним комітетам партії під особисту відповідальність других секретарів взяти під нагляд формування ветеранських організацій, керівництво ними та проведення спільних ідеологічних та організаційних заходів [17, арк. 18]. На початку 1991 року республіканська рада ветеранів війни, праці та Збройних сил об'єднувала понад 10 млн. осіб [18, арк. 40].

Компартійні структури вважали за необхідне згуртувати в єдину організацію ветеранів війни, пенсіонерів, звільнених у запас офіцерів Збройних сил СРСР. Консервативно налаштовані люди похилого віку, які були виховані у традиціях відданості комуністичним ідеалам, могли бути активними провідниками в пропагандистській роботі з молоддю, використовувалися для конфронтації з демократичними силами. Так, у Вінниці 2 вересня 1989 року представники організації ветеранів заблокували спробу проведення мітингу на підтримку НРУ та демократичного законодавства про вибори народних депутатів УРСР [19, арк. 22–23]. Водночас, головними напрямками діяльності ветеранських організацій на регіональному рівні залишалася реалізація програми „Турбота”, що була розроблена спільно з профспілками, товариством Червоного Хреста та виконками місцевих рад і мала на меті поліпшити медико-соціальне забезпечення пенсіонерів, ветеранів війни та праці [18, арк. 41].

Поява протягом 1990 року об'єднань жінок (Союз Українок, Організація солдатських матерів України), які співпрацювали з Рухом, примусила КПУ активізувати організаційні зусилля у створенні союзницької жіночої організації. Цьому сприяла наявність на всеукраїнському рівні мережі жіночих рад – самодіяльних організацій, які були покликані стати активними помічниками компартійних організацій у залученні жінок до суспільно-політичного життя, управління державними справами, створення необхідних умов праці та відпочинку робітниць, охорони здоров'я, материнства та дитинства. Відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС в Україні розпочалося створення єдиної системи

жіночих рад на чолі з Комітетом радянських жінок (з 1990 року – Республіканська рада жінок).

Обкоми, міськкоми та райкоми партії звітували про перебіг створення жіночих рад. На початок березня 1987 року в Києві було створено 2124 жіночі ради, у тому числі 117 за місцем проживання [20, арк. 1]. У листопаді 1989 року у Львівській області діяло більше 3,5 тис. рад, які об'єднували понад 19 тис. жінок [21, арк. 160]. У травні 1990 року в Україні нараховувалося близько 60 тис. жіночих рад, у складі яких працювало понад 500 тис. активісток [22, арк. 21]. На початку 1991 року в Київській області було створено 33 міські та районні жіночі ради. Питання змісту роботи рад, а саме: поліпшення умов праці та побуту жінок; охорона материнства й дитинства; допомога малозабезпеченим та багатодітним сім'ям; допомога дітям-інвалідам; жінкам-інвалідам праці, жінкам-вдовам Великої Вітчизняної війни, особам похилого віку, самотнім жінкам – розглядалися на ідеологічних комісіях міськкомів та райкомів КПУ, на спільних засіданнях жіночих рад та виконкомів місцевих рад. 83 відсотки голів міських та районних жіночих рад були членами КПРС [23, арк. 1–2]. Очолювала Республіканську раду жінок М. Орлик.

Навесні 1991 року почали створюватися обласні об'єднання жінок, мотивуючи відновлення та активізацію роботи серед жіноцтва економічною кризою, загостренням соціальної та національної напруженості, ідейним і політичним протиборством, переходом до ринкової економіки, що вимагає соціального захисту жінок, визначення їх місця і ролі у вирішенні цих важливих проблем [24, арк. 5]. 27 квітня 1991 року було створено Асоціацію жінок Львівщини. Згідно зі статутом, мета організації полягала в активному залученні жіноцтва області до управління справами держави та суспільства, висуненні жінок на керівні посади, здійсненні заходів по зміцненню сім'ї, полегшенні побутових турбот жінок, удосконаленні системи виховання дітей, приділенні уваги добродійності та вирішенні екологічних проблем суспільства. Асоціація планувала захищати права жінок у політичній сфері шляхом лобювання справедливих законів, програм, ухвал, що мали забезпечити гідний статус і соціальну захищеність жінки в умовах переходу до ринкових відносин [24, арк. 6–7]. У виступі на конференції секретаря обкому КПУ В. Гончарука наголошувалося на тому, що „необхідність створення нових структур у жіночому русі продиктована низкою негативних тенденцій. Опозиційні КПРС

політичні сили борються за голоси жінок, маніпулюють активністю нових жіночих об'єднань” [24, арк. 15]. Допомога КПУ сприяла організаційній розбудові жіночих об'єднань на обласному рівні та реєстрації на всеукраїнському рівні у липні 1991 року Спілки жінок України.

У пошуках політичних союзників компартійні аналітики звертають увагу на зрусифіковані Південь та Схід України. Вони рекомендують ЦК КПУ „надати організований характер рухам трудящих, які стихійно проявляються і виникають у колективах східних областей, проти націоналістичної експансії і насильницької українізації. Доцільно створити громадські антинаціоналістичні організації з центром у південних областях. Одне із основних завдань їх діяльності – вплив на зманіпульовану свідомість трудящих споріднених підприємств Києва і західних областей, через пропаганду, розповсюдження спеціальних викривальних документів та матеріалів під час відряджень, зустрічей і таке інше, а також виявлення і нейтралізація агітаторів Галицького регіону, які направляються керівництвом Руху для ведення відповідної роботи в східні регіони України” [25, арк. 200].

У листопаді 1990 року відбулася конференція “Інтерруху Донбасу”. На конференції обрано центральну раду Інтерруху, прийнято статут. Було заявлено, що організація виступає проти сепаратизму, на захист Союзного договору і збереження єдиного загальносоюзного ринку в економіці [26, арк. 10]. Протягом зими – весни 1991 року ЦК КПУ ухвалило низку постанов (,,Про необхідність всебічної підтримки Спілки піонерських організацій України”, ,,Про деякі тенденції розвитку профспілкового руху в Україні”, ,,Про ситуацію у національно-культурних об'єднаннях республіки”, ,,Про роботу з російськомовним населенням Української РСР”), які мали сприяти посиленню ослаблого партійного впливу на громадські організації та населення республіки.

Потурання сепаратистським проявам сприяло появі організацій, діяльність яких загрожувала територіальній цілісності України. У постанові ЦК КПУ „Проти сепаратистських тенденцій в республіці” відзначалося, що на початку 1991 року в Україні діяла низка сепаратистських угруповань. За вихід Криму із складу України виступало Севастопольське товариство російської культури ім. О.С. Пушкіна, „Союз патріотів Криму”, Кримське відділення Демократичної партії Росії. На півдні України розгорнув діяльність

„Демократичний Союз Новоросії”. Він ставив за мету створення в межах Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської, Одеської областей та в Придністров’ї „Новоросійського демократичного державного утворення у складі Української федерації”. Товариство карпатських русинів за підтримки товариства угорської культури Закарпаття порушило питання перед Верховною Радою УРСР про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки. (Як прецедент було використано існування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини в жовтні 1938 – березні 1939 рр.) [27, арк. 28–29].

Намагання КПРС-КПУ перетягнути шальки терезів політичного протиборства на свій бік призвело до створення Ради громадських організацій України. До неї увійшли: КПУ, ЛКСМУ(МДС), Спілка трудящих України за перебудову, Селянська спілка, Союз „Чорнобиль”, Спілка воїнів-інтернаціоналістів, Союз жінок України, Рада ветеранів війни, праці та Збройних сил, Український фонд культури, Українська спілка підприємств „Україна”. У відозві, ухваленій на засіданні Ради 29 липня 1991 року, відзначалося: „Дорогі співвітчизники, ми вважаємо, що підписання Союзного договору відповідає інтересам усіх людей, які проживають на Україні, стане міцним фундаментом стабілізації суспільно-політичної обстановки” [28, арк. 297–299].

Висновки. Таким чином, протягом 1990-1991 років КПРС-КПУ прагнула поновити втрачений за роки перебудови вплив на найбільш вагомій соціально-демографічній групі населення України. Громадським організаціям, які співпрацювали з компартійними структурами, або були ними безпосередньо створені, компартійні структури надавали необхідну організаційну та матеріальну підтримку, прагнучи їх використати в політичній боротьбі з національно-демократичними силами. Невдала спроба серпневого 1991 р. державного перевороту поклала край існуванню не лише СРСР. КПРС-КПУ, яка була становим хребтом радянської системи, було заборонено. Україна стала незалежною державою. Розпочався новий етап суспільно-економічного розвитку, пов’язаний з розбудовою української демократичної держави, поступовим становленням громадянського суспільства в Україні.

Література:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / В. Баран. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного

розвитку : монографія / О. Д.Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.

3. Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : процес становлення та розвитку : дис ... кандидата іст. наук : 07.00.01. / Ольга Сергіївна Горбачова. – К., 2008. – 218 с.

4. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку / В. М. Литвин. // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55.

5. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) / А. М. Русначенко. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.

6. Секо Я. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989-1991) / Я. Секо. // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України / За ред. В.П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 27–33.

7. Програмні принципи діяльності Компартії України // Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали) / [І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, О. П. Смолянников, О. А. Спірін] – К. : Інститут політичних досліджень, 1991. – 351 с.

8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2896, 344 арк.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2556, 74 арк.

10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2767, 172 арк.

11. Програма Української селянської спілки // Сільські вісті. – 1990. – 8 червня.

12. З'їзд Селянської спілки // Радянська Україна. – 1990. – 26 вересня.

13. Держархів Запорізької обл., ф.102, оп. 38, спр. 333, 36 арк.

14. Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане / Г. П. Корж. – Харьков: Фолио, 2002. – 559 с.

15. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 62, спр. 1024, 174 арк.

16. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 1976, т. 4, 172 арк.

17. Держархів Вінницької обл., ф. 6156, оп. 1, спр. 20, 41 арк.

18. Держархів Вінницької обл., ф. 6156, оп. 1, спр. 12, 60 арк.

19. Держархів Вінницької обл., ф. 6156, оп. 1, спр. 6, 64 арк.

20. Держархів Київської обл., ф.1, оп. 88, спр. 101, 14 арк.

21. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 62, спр. 1025, 185 арк.

22. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр. 2749, 101 арк.

23. Держархів Київської обл., ф.5, оп. 117, спр. 982, 22 арк.

24. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 62, спр. 1026, 184 арк.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2872, 200 арк.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2907, 166 арк.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2969, 58 арк.

28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2903, 307 арк.